

Marija Kolega

Primjer *damnatio memoriae* u Enoni: Kaligula / August

Marija Kolega
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 21. 8. 2017.
 Prihvaćen / Accepted: 16. 10. 2017.
 UDK: 73.032:73.044(497.5 Nin)"652"

The author focuses on a statue of Emperor Augustus from Nin (Aenona), which shows him clad in a mantle and wearing a hairstyle of the Prima Porta type, in the context of a hypothesis about the re-carving of a statue that originally depicted Caligula. The unofficial condemnation (de facto damnatio memoriae) of Caligula's person was proclaimed by Emperor Claudius, an act that was followed by the removal of Caligula's official images and intense re-carving of his statues in stone-carving workshops. The Aenona case confirms the Senate's action against the imperial persona non grata and shows a high degree of loyalty for the first Roman Emperor.

Keywords: August, Caligula, damnatio memoriae, re-carving, Aenona

Skupina carskih kipova iz julijevsko-klaudijevske dinastije pronađena davne 1768. godine na rimskom forumu u Ninu, odmah nakon iskopavanja postaje dijelom čuvane privatne kolekcionarske zbirke Danieli u Zadru. Poznat pod nazivom „Muzej Danieli” u Zadru, nezaobilazno je odredište eminentnim europskim i domaćim kulturnim povjesničarima i putopiscima koji posjećuju Istru i Dalmaciju od kraja 18. i tijekom 19. stoljeća. Uključujući ga u svoj itinerar, ne propuštaju priliku na pisani osvrt o različitim umjetninama i dojmu koje je muzej na njih ostavio, ističući kolosalne carske kipove iz Nina kojima su bili posebno impresionirani.¹ U prvoj polovici 19. stoljeća vlasnici zbirke teško uspijevaju voditi brigu o tako velikom i raznolikom broju predmeta baštine, te se odlučuju na prodaju. Prva ponuda iz 1832. i 1833. godine sasvim je opravdano bila usmjerena prema gradu Zadru i tek osnovanom Narodnom muzeju. Nemogućnost otkupa cijele zbirke, kao i kolosalnih carskih kipova iz Nina od strane muzeja, dovodi do njezine konačne prodaje u Italiju.² Dok je bila u posjedu Sjemeništa u Udinama, vrlo iscrpan katalog zbirke publicirali su 1895. godine J. Bankó i P. Sticotti,³ koji je sve do danas, jedan od ključnih referenca, kako domaćim tako i stranim istraživačima o julijevsko-klaudijevskoj skupini iz Nina. Činjenica

da su kipovi tada bili cjelovitije sačuvani, omogućuje egzaktnu povijesnu i stilsko-ikonografsku analizu, dok su pak neki hipotetični prijedlozi atribucija i identifikacija pojedinim carskim osobama, iako prihvaćeni u starijoj domaćoj stručnoj literaturi, danas opravdano napušteni.⁴

Od druge polovice 20. stoljeća skupina kipova zastupljena je u svim publikacijama i vodičima po Zadru i Ninu,⁵ te se ukazuje na njezinu visoku umjetničku i klesarsku izradu, a prihvaćaju atribucije suvremenih istraživača. Carski ansambl kipova iz Nina sve se intenzivnije istražuje i uvodi u specijalističke studije europskih autora, koji s različitih aspekata proučavaju i problematiziraju njihovu ulogu u rimsko-provincijalnoj umjetnosti.⁶ Od domaćih autora carskom skupinom iz Nina višekratno se bave M. Kolega i N. Cambi u okviru kiparskog naslijeđa na području rimske Dalmacije, referirajući se na ukupnost rezultata stranih istraživača.⁷ U razdoblju od 1990-ih do 2010-ih ninska je skupina uključena u nekoliko temeljnih publikacija stranih autora, koji su tijekom kontinuiranog i intenzivnog proučavanja i konfrontiranja carskih skupina sačuvanih po provincijama Rimskoga Carstva od Zapada do Istoka došli do iznimno značajnih rezultata.⁸ Nadasve plodna epoha različitih istraživačkih procesa kroz koje su prolazile brojne carske skupine iz julijevsko-kludijev-

ske dinastije na tako velikom prostoru bile su više nego dovoljan uzorak za nove i analitičke zaključke. Takav pristup reflektirao se i na sasvim drugačiju i posve novu interpretaciju identifikacije Augustovog portreta iz ninske skupine. Ta je prijelomnica, kao i mogućnost „drugačijeg” viđenja proizašla iz istraživanja Dietricha Boschunga temeljem tipološkog razvrstavanja portretistike carskih i prinčevskih članova iz julijevsko-klaudijevske dinastije.⁹ Njegova sistematizacija i tipologizacija Augustovih, i nešto kasnije, Kaligulinih portreta¹⁰ uvjerljivo je ukazala na preradu Augustova kipa iz Nina (sl. 1). Navedenu tezu kasnije razrađuje i u monografiji *Gens Augusta*¹¹ gdje dodatno analizira i razlaže postupak prerade. Više nego utemeljenim argumentima, izdvajajući one koji se manifestiraju u stilskoj raščlambi pojedinih elemenata u načinu češljanja kako izvornika tako i novo nastalog Augustova portreta, prepoznaje klesarske dijelove preradbe. Autoru temeljnih studija o Augustovoj i Kaligulinoj portretistici i nadalje izvanrednom poznavatelju portretistike članova carske julijevsko-klaudijevske dinastije pa tako i carskog ansambla iz Nina, nije promakla činjenica o postupku provedbe *damnatio memoriae* u rimskoj Enoni. I dok je Boschungova teza o preklesavanju u rimskoj Enoni vrlo brzo prihvaćena u stranoj stručnoj literaturi,¹² u domaćoj iako zamijećena od istraživača, ostavila je nedoumice u njezinu usvajanju.¹³

Cilj je ovoga rada razmotriti i dodatno elaborirati Boschungovu tezu o preradbi Kaligulina izvornika u Augustov portret, te pokušati ispraviti nejasnoće u domaćoj stručnoj literaturi, jer riječ je o iznimno važnom fenomenu zabilježenom tijekom ranog carskog doba na području rimske provincije Dalmacije.

August

Portret Augusta iz Nina ima frizuru tipa Prima Porta, najrasprostranjeniju i nadalje najpopularniju u sačuvanom korpusu njegovih portreta (sl. 2). Višegodišnja istraživanja stranih autora poduzeta u cilju što egzaktnije izrade tipologije Augustovih portreta, temeljena na korištenju i uvažavanju antičkih povijesnih izvora i impozantnom sistematiziranom kiparskom ostavštinom, rezultirala su brojnim *tipologijama*. Ranoj fazi pripada ona Brendelova iz 1931. godine koji razlikuje četiri tipa (A, B, C i D).¹⁴ Suvremenu klasifikaciju dopunjenu novim atribuiranim portretnim primjerima donosi P. Zanker, te ih kategorizira kao: I. tip (Octavianstypus), II. tip (Haupttypus ili Prima Porta) i III. tip (Nebentypus).¹⁵ Sistematizaciju Augustovih portreta izrađuje i U. Hausmann, s posebnim naglaskom na kategoriju najučestalijeg tipa Prima Porta.¹⁶ Metodološkim i analitičkim pristupom sveukupnog sačuvanog (ali niti pri-

1. August preraden iz Kaligulina portreta. Nin (Aenona), Arheološki muzej Zadar (foto: G. Saletto)

Augustus, recut from Caligula. From Nin (Aenona), Zadar, Archaeological Museum

bližno konačnog) korpusa Augustovih prikaza (uključujući one od mramora i bronce iskazane kroz kolosalne kipove i one minijturnih oblika poput gema), kronološki rezimira brojne replike nastale tijekom šireg vremenskog razdoblja.¹⁷ Prema sistematizaciji koja proizlazi na temelju kronologije, autor razlikuje one izrađene u doba Augustove¹⁸ i Tiberijeve vladavine¹⁹ s oko petnaest kipova. Ranom Klaudivijevom razdoblju pripada četrnaest primjera, od kojih su svi sa *corona civica* na glavi.²⁰ Vladavini cara Nerona autor je pripisao dva portreta,²¹ a razdoblju Hadrijana jedan.²² Plodno razdoblje u istraživanju rimske carske portretistike nastavlja se u stranoj literaturi, pa uskoro slijedi tipologija koju raščlanjuju i nadopunjuju autori K. Fittschen i P. Zanker. Njihova tipologija Augustovih portreta uključuje tri prototipa, od kojih se prva dva ponavljaju, dok je treći *Nebentypus* zamijenjen posve novim Forbes tipom.²³

Vrlo detaljnu tipologiju na temelju češljanja i ukupne stilizacije i rasporeda pramenova kose na Augustovim prikazima razradio je D. Boschung, te razlikuje ranu fazu u programu razvoja njegovih portreta koji su nastali kao produkt umjetničkih strujanja proizašlih iz kasnorepublikanskog stila: tip *Béziers-Spoleto*, tip *Lucus Feroniae*, i tip *Alcudia*.²⁴ Spomenuti tipovi nastali su u vrlo kratkom vremenskom periodu, a prema predloženoj klasifikaciji P. Zankera odgovaraju Akcijskom tipu.²⁵ Uskoro je prevladao tip *Alcudia* koji će u ovoj ranoj fazi biti izrazito prihvaćen u klesarskim radionicama. Vrlo je teško pojasniti sve povijesne, kulturološke i umjetničke aspekte u njegovoj dominaciji, ali može se zaključiti da je ukupnost različitih faktora djelovala zajedno: tip portreta bez sumnje povezan je s političkom i službenom odlukom o kreiranju novog i istaknutog kipa. Uskoro su radionice zadužene za izradu carskih kipova i pripadajućih skupina užurbano povećale svoju produkciju, te su se tako mnoge kopije mogle naručiti i otposlati diljem provincija Rimskoga Carstva. Tu produktivnost i difuziju iskazuju posebno Oktavijanovi kipovi tipa *Alcudia* u dinastijskim skupinama u Herkulaneju,²⁶ Efezu,²⁷ Méridi²⁸ i Leptis Magni.²⁹

Sljedeća klasifikacija i sistematizacija rezultat je kreiranja novog, mladolikog prikaza cara povezanog uz dobivanje titule *Augustus* 27. god. pr. Kr.³⁰ Nedvojbeno su iskustva koja su se akumulirala različitim spoznajama prilikom stvaranja Oktavijanova Akcijskog tipa portreta, odigrala veoma važnu ulogu kako u nastanku, tako i rasprostranjenosti novonastalog tipa Prima Porta.³¹ U stilsko-likovnom pogledu događaju se najveće promjene koje će za posljedicu imati kontinuiranost i dugotrajnost sličnog prikaza, prepoznatljivog na likovima njegovih nasljednika i dvorsko-dinastičkih prinčeva. Ranije utemeljena koncepcija načina češljanja s prevladavajućim kasnorepublikanskim stilom je izmijenjena. Napušten je realističko-patetičan i

helenistički orijentiran utjecaj prisutan kod Akcijskog tipa portreta. Deklariran je novi model koji je u skladu s klasicističko-idealističkom koncepcijom čiji obrazac derivira iz klasične grčke umjetnosti polovice 5. st. pr. Kr. Geometrijski i simetrijski model statuarnog *Dorifora* koji uvodi veliki kipar Poliklet u grčku klasičnu umjetnost, počiva na razrađenom teorijskom sistemu, poznatom kao *Canon*.³² Taj klasični obrazac dobio je svoju praktičnu aplikaciju upravo u kipu Augusta iz Prima Porte u Rimu. Pored usvajanja novog statuarnog tipa koji se prema proporcijama i stavu doima mladolikim, dvorski kipar – portretist izrađuje i novi službeni načina češljanja o kojem, kako je zabilježio Svetonije, car August i nije vodio toliko računa.³³ Fizionomijska obilježja idealistički su oblikovana i potpuno oslobođena realnog izgleda i starenja carske osobe. Novi način češljanja iskazuje se kroz slojevite pramenove nagomilane iznad čela, koji se mjestimično preklapaju i stvaraju sasvim nove elemente u osnovnoj kompoziciji frizure. Jednostavno namješten motiv kliješta iznad desnog oka (*Zangenmotiv*), te motiv lastavičjeg repa koji se nalazi u osi iznad lijevog oka (*Gabelnmotiv*), glavne su stilističke i modne odrednice tipa Prima Porta. Tim je načinom postignuta dominacija s naglaskom na pramenove frizure u većoj količini iznad desnog dijela glave, dok je lijeva strana počešljana pramen do pramena, koji se stanjuju prema uhu. Oba elementa frizure, kliješta i lastavičji rep, međusobno su povezana središnjim i zajedničkim debljim pramenom. Lice je mladoliko, smireno i blago, a površina zaglađena i polirana do porculanskog sjaja. Idealističko-klasicistička komponenta uspostavljena u tipu Prima Porta na neki način označava kraj razvojne linije Augustovih tipova. Sačuvan do danas s najvećim brojem primjera u replikama i različitim ikonografskim inačicama,³⁴ upravo je taj tip portreta caru Augustu osigurao prepoznatljivost među suvremenima i postao glavnim obilježjem ne samo carske portretistike tijekom julijevsko-klaudivjevskog doba, nego i kasnije. Takav stilsko-likovni koncept i umjetnički kontinuitet u prikazivanju careva najbolje se može pratiti kod njegova posinka i nasljednika Tiberija (14.-37.g.). Kao vremenšni 56-godišnjak, Tiberije postaje carem, ali se nastavlja prikazivati s mladolikim, klasicističko-idealističkim fizionomijskim crtama lica, te produžuje već zacrtane stilsko-likovne smjernice u modi i načinu češljanja.³⁵ Složeniji stilsko-likovni i kronološki koncept na njegovim kiparskim prikazima proizlazi iz činjenice učestalog mijenjanja načina i stiliziranja osnovnih elemenata češljanja utemeljenih u Augustovo doba. Recentne studije posvećuju veliku pažnju ovim stilsko-ikonografskim elementima iz kojih proizlazi grupiranje u šest različitih tipova,³⁶ te nova tipologija izrađena na kronološkom slijedu esencijalnih događaja tijekom njegove vladavine.³⁷

U ranorimskoj carskoj umjetnosti vrlo su često zastupljeni prikazi careva sa *corona civica* na glavi, a taj atribut krasi i ninsku glavu. Već je U. Hausmann istražio taj fenomen kod Augustovih portreta te izradio svojevrsnu sistematizaciju na temelju sačuvanog korpusa. Izdvojio je ukupno četrnaest primjera s vijencem na glavi od kojih su tri iz Tiberijeva,³⁸ a jedanaest iz ranog Klaudijeva doba, među koje ubraja i ninski kip.³⁹ Ikonografski atribut *corona civica* na Augustovim prikazima razmatra kasnije i D. Boschung koji prvi put evidentira kiparske formate modelirane za vrijeme Augustova života,⁴⁰ što ranije nije bilo razmatrano kod istraživača.⁴¹

Kaligula

Gaj Cezar, poznat kao Kaligula rodio se 31. kolovoza 12. godine, a postao carem 16. ožujka 37. godine. Vladao je do 24. siječnja 41. godine, ukupno tri godine, deset mjeseci i osam dana. Iako je Kaligula kratko vladao, a nakon smrti nad njegovom osobom provedena neslužbena *memoria damnata*,⁴² malobrojna i izvorno sačuvana portretistika, kao i ona koja je doživjela preradu i mutilaciju, izdvojena je i sistematizirana u stranoj stručnoj literaturi.⁴³ Različiti metodološki pristupi u istraživanju, kao i interpretacija povijesnih izvora, doveli su do boljeg poznavanja ne samo Kaligulinih portreta nego i ostalih julijevsko-klaudijevskih careva i prinčeva, poput njegova prethodnika Tiberija ili nasljednika cara Klaudija. Stilska i likovna konfrotacija s portretistikom prinčeva iz njegove generacije (braća Neron i Druz Cezar, Druz mlađi) omogućila je razlučiti fizionomijske posebitosti, kao i modni eklekticizam u načinu češljanja koje preuzima u najvećoj mjeri od Augusta. Njegova zbirka sačuvanih portreta, poput ostalih careva iz ranog rimskog doba, izrađena je mahom od mramora, bronce s pozlatom i različitim kristala (game i kameje).

Monografska studija o Kaligulinih portretnim prikazima objavljena 1989. godine polazi od analitičkog i tipološkog razvrstavanja sačuvanog korpusa carevih portreta, koji su kronološki determinirani njegovom kratkom vladavinom (37.-41.g.) tijekom koje se uglavnom izrađuju.⁴⁴ D. Boschung razlikuje dva osnovna tipa s brojnim varijantama: 1. ili *Haupttypus* i 2. ili *Nebentypus*.⁴⁵ Oba tipa raščlanjuje prema načinu češljanja i slaganju pramenova kose iznad čela i sljepoočnica, kao i ispred i iza ušiju. Na taj je način svaka replika i njezina varijanta shematski prikazana sa skicom koja definira iznimno detaljan pristup u istraživanju i razvoju osnovnog načina češljanja od vremena preuzimanja vlasti pa do smrti.

Osim sistematizacije Kaligulinih portreta, koja proilazi iz studije rasporeda pramenova kose na čelu, saču-

vani su i iznimno važni pojedinačni ikonografski tipovi u kojima je prikazan. Kipovi u toga odjeći s *calcei senatorii* sačuvani su u Gortini,⁴⁶ Richmondu,⁴⁷ u Trstu je bista iz zbirke Danieli,⁴⁸ dok je na glavi u Heraklion muzeju iz Gortine *capite velato*.⁴⁹ Neki od kipova u toga odjeći tehnički su preoblikovani tako da su zadržali izvorni statuarni oblik, dok je glava cara u nemilosti zamijenjena novom, te se umetala ili dodavala u postojeće tijelo kipa. Takav primjer pokazuje glava Augusta tipa Prima Porta prerađena od Kaligulina portreta s foruma u Conimbri-gi⁵⁰ i kip Klaudija u znamenitoj skupini iz Veleje.⁵¹ Istoj kategoriji pripadaju mala brončana bista u Colchester i Essex muzeju,⁵² te kameja u Rimu.⁵³

Među značajnim prikazima ističe se i onaj u ikonografiji vrhovnog božanstva Jupitera, kojega detaljno opisuje i Svetonije, *Cal.19:1 Nam Baiarum medium intervallum ad Puteolanas moles... 2 Per hunc pontem ultro citro commeavit biduo continenti, primo die phalerato equo insignisque quercea corona et caetra et gladio aureaque chlamyde, postridie quadrigario habitu curriculoque biuigi famosorum equorum...*⁵⁴

„...povezao je naime mostom razmak između Baje i Puteoloskog mola... Preko toga mosta išao je tamo i natrag dva uzastopna dana: prvi dan na bogato okićenom konju, s hrastovim vijencem na glavi, naoružan kožnatim štitom i mačem, a ogrnut zlatom izvezenim plaštem; drugi dan u odijelu vozača na dvoprežnim kolima s glasovitim konjima...”⁵⁵

Osim ikonografskih atributa primjerenih Jupiteru, koje je car primjenjivao nositi u svakodnevici, poznato je kako je izdavao nalog o dopremanju čuvenih kipova bogova iz Grčke u Rim. Nakon toga, naredio bi skidanje njihovih glava i umetanje svoje glave u već postojeće božansko tijelo.⁵⁶ Taj je povijesni izvor poslužio C. B. Rose da iznese tezu kako je Kaligula bio prvi rimski car koji se prikazivao u Jupiterovoj ikonografiji za života,⁵⁷ a potvrdu nalazi u carskim skupinama postavljenim u Cerveteri,⁵⁸ Otricoli,⁵⁹ Vaison-la-Romaine⁶⁰ i Ninu.⁶¹ Navedena nalazišta ilustriraju dva prevladavajuća tipa vizualizacije rimske carske / božanske ikonografije: stajajući statuarni (*Hüftmantel*)⁶² i sjedeći tip.⁶³

Kaligula / August

Fenomen prerade Kaligulinih portreta u Augusta, najpopularniju osobu rimskog carskog doba mahom je uslijedila nakon Kaliguline kondemnacije, tijekom vladavine njegova nasljednika cara Klaudija (41.-54.g.). Brojna kiparska ostvarenja u julijevsko-klaudijevskim skupinama na najbolji način ilustriraju tu iznimnu praksu.⁶⁴ Na području provincije Dalmacije takav primjer prepoznat

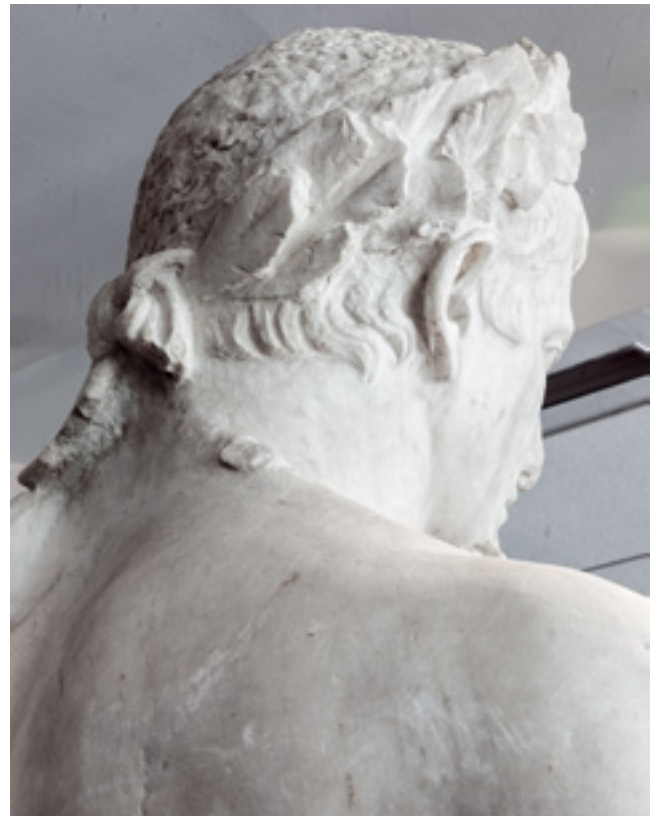
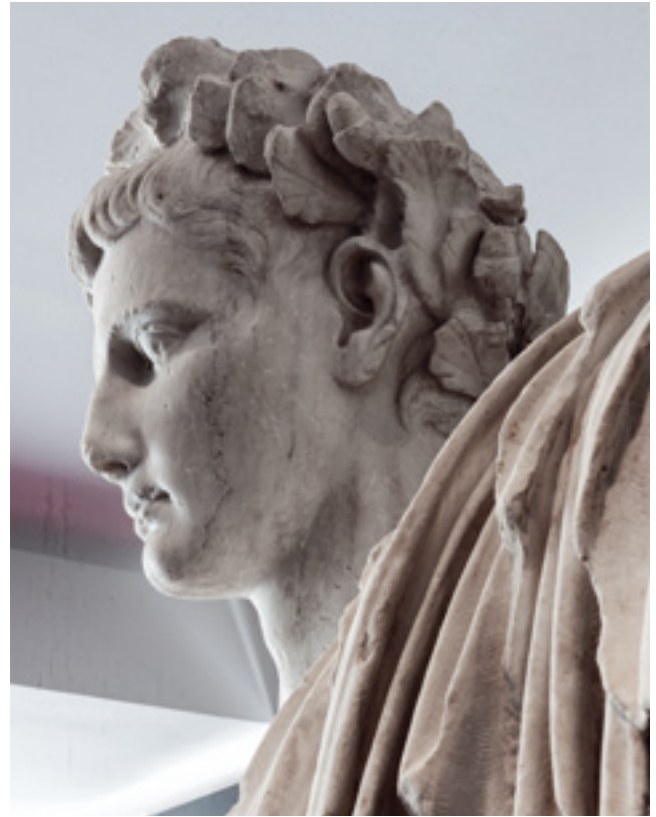

2. August prerađen iz Kaligulina portreta, detalj. Nin (*Aenona*), Arheološki muzej Zadar (foto: G. Saletto)
Detail of Augustus, recut from Caligula. From Nin (Aenona), Zadar, Archaeological Museum

je u municipalnom središtu Enoni, u kojem je zajednica već zarana nastojala iskazati lojalnost rimskoj upravi postavljanjem i posvećivanjem monumentalnih službenih kipova u središtu grada. Najranijoj skupini pripadali bi kipovi Publija Silija Nerve, prvog patrona municipija Enone⁶⁵ i onaj Marka Vipsanije Agripe, najbližeg Oktavijanova suradnika i vojskovođe, za kojega je poznato da je neko vrijeme boravio u Liburniji.⁶⁶ Druga službena skupina uključivala je članove julijevsko-klaudijevske dinastije, od kojih su nam do danas sačuvana četiri kolosalna kipa. Identifikacija dva akefalna carska kipa, još je uvijek na razini pretpostavki, čemu pridonosi nedostatak ženskih carskih kipova iz skupine, kojima se zarana izgubio trag.⁶⁷

Atribucija monumentalnog kipa s portretom caru Augustu, utemeljena je u prvom redu na analogijama i komparacijama s njegovim prikazima u mramoru, bronci i na gemama. Izražajna osobnost, prepoznatljive fizičke i fizionomijske oznake, te nadasve karakterističan raspored pramenova iznad čela, neupitno ga opredjeljuju u najmonumentalniju zbirku Augustovih prikaza tipa Prima Porta. Teza o njegovoj transformaciji od izvorno Kaligulina kipa koju danas zastupaju brojni strani istraživači, sastoji se od prerade koja je provedena isključivo na izvornom portretu.⁶⁸ Postupak preklesavanja izradio je izvanredan klesar-portretist, što je vidljivo u više nego vjerodostojnoj fizionomijskoj preobrazbi kao i zadržavanju stilsko-likovnog koncepta u načinu češljanja. Fizionomijske i individualizirane značajke Kaligulina lika zadržane su u mladolikoj osobi, izduženog, trokutastog lica, visokog čela i izvijenih obrva.⁶⁹ Lice je glatko s blago izvučenim labio nazalnim borama, a pogled spušten prema dolje upućuje na unutrašnje psihičko stanje. Posebnost su mala usta s uvučenom donjom usnom,⁷⁰ što je na ninskom portretu potpuno eliminirano vješt看 poravnanjem i neznatnim proširivanjem gornje i donje usnice. Time je glavna i dominantna Kaligulina fizionomijska oznaka u cijelosti doživjela preradu. Okrugla brada zadržana je od izvornika, ali jamica naknadno izrađena po sredini, bez sumnje odlika je Augustova lika.⁷¹ Vrh je nosa uništen, a nosnice imaju duboke rupice izrađene svrdlom, koje je upotrijebljeno i na vanjskim kutovima usana. Identičnu kiparsku obradu posjeduju brojni Kaligulini portreti iz serije 1. ili glavnoga tipa, kao glava Genova-Pegli,⁷² Venecija,⁷³ Jesi⁷⁴ ili Gortyna.⁷⁵ Površina lica i vrata meko su modelirane, istančano nijansirane, i obrađene završnim abrazivima. Kvalitetna kiparska obrada mladolikog cara Kaligule, klesaru je omogućila da neznatnim intervencijama u fizionomijskim oznakama izvrši preoblikovanje u prepoznatljiv Augustov lik. I dok se takav postupak čini minornim ili možda nedovoljno

očiglednim, zahvat na samoj frizuri najradikalnija je i najuvjerljivija transformacija provedena na prethodniku, što je u konačnoj izvedbi presudilo u prepoznavanju *memoria damnata* na ninskom kipu. Ruka klesara-portretista bila je usredotočena na nakupinu pramenova kose počesljanu u osi korijena nosa i iznad očiju, koja je i svojim frontalnim postavom više izložena promatraču. Dva su osnovna strukturalna elementa u stilsko-likovnoj koncepciji načina češljanja kod oba cara oni u obliku lastavičjeg repa i kliješta. Prvi nije striktno centriran u osi korijena nosa, a motiv kliješta oblikuju pramenovi iznad desne sljepoočnice. To je obilježje Kaligulina 1. ili glavnoga tipa portreta zamjetnog na nizu poznatih replika.⁷⁶ Ti se pak elementi kod Augustova tipa Prima Porta raspoređuju tako da se međusobno približavaju jedan prema drugom, te istodobno odvajaju jednim debljim (središnjim) pramenom. Upravo je taj obrazac klesar primijenio na ninskom portretu, kopirajući vjeran model tipa Prima Porta, koji je kiparskim tehnikama modificirao do prepoznatljivosti. Pramenovi kose iznad čela izrađeni su dljetom, a prilikom preklesavanja dodatno produbljeni kanalom koji je najistaknutiji u odvojenim pramenovima lastavičjeg repa (sl. 3). Okomiti i plići kanali mogu se pratiti i u nizu uklonjenih pramenova iznad desne i lijeve sljepoočnice. Naime, na tim je partijama klesar potpuno odstranio „višak” pramenova kose koji su iznad desne sljepoočnice formirali motiv kliješta u kosi, što je u konačnici rezultiralo nizom nejednakih i plosnatih pramenova. Svi prerađeni pramenovi međusobno su odvojeni plitkim kanalima, čime je njihova spljoštenost donekle ublažena, ali je i dalje iznimno uočljiva. Pojava redukcije pramenova iznad sljepoočnica posebnost je Kaligulinih portreta sa *capite velato* u Heraklionu⁷⁷ i Gortyni.⁷⁸ Daljnje klesarske intervencije i transformacije zapažaju se na zaliscima ispred ušiju, kao i kosi čiji su dugi pramenovi počesljani od zatiljka prema ušima (sl. 4). Ispred desnog uha niz pramenova koji formiraju zalizak skraćeni su i poravnati, a ista klesarska tehnika upotrijebljena je i na pramenovima iza ušiju (sl. 5, 6). Pramenovi ispred lijevog uha ostali su u većoj mjeri sačuvani, a neznatno su skraćeni pri završetcima. Takvo oblikovanje pokazuju portreti koji se sa sigurnošću mogu pripisati 1. Kaligulinu tipu, sačuvanom u Heraklionu,⁷⁹ i Veneciji.⁸⁰ Debeli pramenovi kose iza ušiju počesljani su prema naprijed, što je analogno izvorno Kaligulinim prikazima sačuvanim u Louvreu,⁸¹ Trstu⁸² i Veneciji.⁸³ Diferencijacija u odnosu na ninski kip, zamjetna je na desnoj stražnjoj strani kod koje su dva duga pramena ostala netaknuta, a preostala četiri skraćena i poravnata. Nakon provedenog zahvata preklesavanja na licu i odstranjivanja pramenova kose iznad čela, došlo je do ukupnog smanjivanja glave

3.- 6. Kaligula / August, detalji. Nin (*Aenona*), Arheološki muzej Zadar (foto: G. Saletto)
Caligula / Augustus, details. From Nin (Aenona), Zadar, Archaeological Museum

u odnosu na tijelo kipa. U ukupnoj vizualnoj prezentaciji kipa, *corona civica* doima se disproporcionalnom, izdignutom i kao da „lebdi” iznad glave, što je svakako posljedica ekstenzivnog odstranjivanja pramenova kose. Takva pojava isključivo je posljedica klesarskih intervencija, i zabilježena je na nizu prerađenih carskih portreta s *corona civica* na glavi, poput cara Klaudija u Beču,⁸⁴ Rimu⁸⁵ ili Grossetu.⁸⁶

U korpusu Kaligulinih portreta posebnost čine upravo one skupine prerađenih portreta u cara Augusta,⁸⁷ čiji nastavak posthumnog prikazivanja ilustrira kontinuitet Julijevaca u carskoj propagandi, te u njegova nasljednika Klaudija.⁸⁸ Ninski kip pripada prvoj seriji Kaligulinih prerađenih likova u klasicističko-idealizirani tip Augusta Prima Porta,⁸⁹ koji s kiparske i tehničke strane nije bilo teško preoblikovati. Klesarske radionice u kojima su bili provedeni takvi zahvati, različitim kiparskim alatima vješto su, i iznimno kvalitetno izvršili takve postupke, što pokazuje primjer kolosalne glave Augusta tipa Prima Porta iz julijevsko-klaudijevske skupine iz nalazišta Cerveteri (*Caere*),⁹⁰ glava u Rimu,⁹¹ ili ona iz kazališta u Segobrigi.⁹² Ninski portret u cijelosti korespondira s onim u Rimu s kojim dijeli identičan način češljanja, raspored pramenova i oblikovanje zalizaka ispred ušiju.⁹³

Ninski kip prikazan je u ikonografiji boga Jupitera (*Hüftmantel*) čiju shemu ponavlja i akefalni kip s prebačenim plaštem čija je identifikacija još uvijek problematična i na razini pretpostavki.⁹⁴ Stojeći statuarni tip

(*Hüftmantel*) kreiran u Augustovo doba,⁹⁵ ubrzo će prihvatiti njegovi nasljednici iz julijevsko-klaudijevske dinastije,⁹⁶ a zadržat će se u carskoj ikonografiji tijekom rimskog doba. Model će svoju kulminaciju polučiti osobito u vrijeme vladavine cara Klaudija (41.-54.g.) koji se često prikazivao u Jupiterovoj ikonografiji,⁹⁷ a njegovu korpusu pridružuju se i oni prerađeni od njegova nepoćudnog prethodnika cara Kaligule.⁹⁸

U vladavini dinastije Flavijevaca (69.-96.) carska skupina u Enoni bila je proširena i nadopunjena kipom Domicijana, još jednim carem koji je nakon ubojstva 96. godine, pao u nemilost. Enonska zajednica ponovo provodi postupak odstranjivanja njegova kipa i preklesavanje portreta u nasljednika cara Nervu.⁹⁹

Galerija monumentalnih kipova iz julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije, još će stoljećima stajati na do danas nepoznatom javnom mjestu u Enoni, kao trajna uspomena na znamenite vladare iz rano carskog doba. Te nam službene skupine na najbolji način pokazuju ne samo odnos municipalno-provincijalne zajednice prema rimskoj upravi, već su snažna potvrda o izdašnim pojedincima/darovateljima koji su sudjelovali u njihovim narudžbama. Ponovnim otkrićem u 18. stoljeću, posvjedočile su dostojanstveni oproštaj od stanovnika grada na izmaku 4. stoljeća, koji su ih u vihoru novih religijskih stremljenja s dužnim pijetetom položili u zemlju, kao istinske svjedoke antičke epohe i vlastite povijesti.

Bilješke

¹ Posebno se izdvaja talijanski putopisac opat Alberto Fortis kojega je prilikom boravka u Zadru 1772. godine primio dr. Antonio Danieli. Opisujući njegov muzej, posebno ističe četiri kolosalna carska kipa iz Nina, kao i ostalu antičku skulpturu, rimske natpise i bogatu numizmatičku zbirku rimskog i grčkog novca. Usp. ALBERTO FORTIS, *Viaggio in Dalmazia*, Venezia 1774., 16 i d.; ALBERTO FORTIS, *Put po Dalmaciji*, (Pri. Josip Bratulić, prev. Mate Maras), Zagreb, 1984., 13. Kulturni povjesničar i talijanski putopisac Giacomo de Concina za vrijeme višegodišnjega boravka u Zadru od 1803. g. u svojstvu tajnika povjerenstva za ustroj Istre, Dalmacije i Albanije upoznat je s gospodarskim i kulturnim prilikama u gradu. U djelu *Viaggio*

nella Dalmazia littorale navodi da u Zadru postoji samo muzej kod plemića Giuseppea Pellegrinija, bogat kolosalnim carskim kipovima, bistama, medaljama (rimskim zlatnim i srebrnim novcima), vrijednim slikama i knjižnicom. Usp. GIACOMO DE CONCINA, *Viaggio nella Dalmazia littorale*, Udine, 1809., 17-18. Na proputovanju kroz naše krajeve i njemački je putopisac Johann Georg Kohl koji boravi u Zadru nekoliko dana, te se za razliku od navedenih pozitivnih izvješća, vrlo kritički referira na uvjete i način ekspozicija „skupocjenih umjetnina” koje se mogu vidjeti u „Casa Pellegrini.” Usp. JOHANN GEORG KOHL, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Dresden, 1851., 23-27. O njegovu boravku u Zadru i opisu istaknute zbirke vidi

- osvrst MIROSLAVE DESPOT, Putopisac Johann Georg Kohl o zadarskoj zbirci „Pellegrini,” *Vijesti muzealaca i konzervatora NR Hrvatske*, 8, 3 (1959.), 82.
- ² O okolnostima prodaje i procjene zbirke usp. JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI, Antikensammlung im erzbischöflichen Seminare zu Udine, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, XVIII (1895.), 52-105, 52.; ŠIME BATOVIĆ, *150 godina Arheološkoga muzeja u Zadru*, Zadar, 1982., 8-9, s potpunom bibliografijom; MARIJA KOLEGA, *Rimska portretna plastika iz zbirke Danieli u Arheološkom muzeju u Zadru*, Zadar, Arheološki muzej Zadar, Katalozi i monografije, 1, 1989., 4.; NENAD CAMBI, Collezione Danieli-Pellegrini (Zara Padova) e i monumenti antichi della Dalmazia a Venezia, u: *Venezia e l'archeologia. Congresso internazionale, Venezia 25-29 Maggio 1988*. 7 Supplementi *Rivista di archeologia*, Venezia, (1990.), 100-104.
- ³ JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI (bilj. 2), prva četiri kataloška broja pripadaju kolosalnim carskim kipovima iz Nina: kip Augusta, kat. br.1, 53-54. Sl. 1; kip Tiberija, kat. br. 2, 55; kip s prebačenim plaštem (Klaudije), kat. br. 3, 55-56; akefalni togatus, kat. br. 4, 56. Autori uključuju i bistu Kaligule u Trstu, 67-69, kat. br. 18, Sl. 8.
- ⁴ To se odnosi na akefalni kip s prebačenim plaštem koji su autori atribuirali caru Klaudiju, v. JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI (bilj. 2), 55-56. U domaćoj literaturi kip se najčešće povezuje uz Julija Cezara, usp. MATE SUIĆ, Nin u antici, u: *Nin - problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, 1968., 35-52, 47; NENAD CAMBI, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 4 (1998.), 45-61, 4-6, Sl. 10; NENAD CAMBI, *Antika*, Zagreb, 2002., 125, Sl. 178. Drugi „nesporazum” nastaje 1968. godine kada H. G. Niemeyer kip u toga odjeći s portretom cara Tiberija pripisuje Klaudiju, v. HANS GEORG NIEMEYER, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*. (Monumenta artis Romanae, VII), Berlin, 1968., 104 i d., što se prihvaća u domaćoj literaturi, v. MATE SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*. (Prošlost Zadra, knj. 1), Zadar, 1981., 284. O ispravku atribucije usp. NENAD CAMBI (bilj. 2), 101-103, bilj. 22.
- ⁵ Za navedeno v. MARIJA KOLEGA (bilj. 2), 10, s potpunom bibliografijom.
- ⁶ HANS GEORG NIEMEYER (bilj. 4), 61, 108 i d., br. 98, T. 35,1 (August); ULRICH HAUSMANN, Zur Typologie und Ideologie des Augustusporträts, u: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung II*, 12.2, Berlin – New York, 1989., 585, bilj. 268, gdje autor navodi kip Augusta iz Nina kojega datira u rano kladijevsko doba na temelju *corona civica* na glavi, v. ISTI, 583-584, bilj. 261, a na temelju odjeće, v. ULRICH HAUSMANN, 585, bilj. 268; CATERINA MADERNA, *Iuppiter, Diomedes und Merkur als Vorbilder für römische Bildnisstatuen. Untersuchungen zum römischen statuarischen Idealporträt*. Verlag Archäologie und Geschichte, Heidelberg 1988., 156 i d., JS 1, T. 2.1; 162 JS 6; AVELKE DÄHN, *Zur Ikonographie und Bedeutung einiger Typen der römischen männlichen Porträtstatuen*, Marburg – Lahn, 1973., 16, 81, br. 36.
- ⁷ *Antički portret u Jugoslaviji*, (ur. Jevta Jevtović), Beograd, 1987., 148-149 (Marija Kolega, kat.br. 49, sl. 1-4, sa potpunom bibliografijom.) MARIJA KOLEGA (bilj. 2), 9-22, kat. br. 2-5, T. II-IX; NENAD CAMBI – MARIJA KOLEGA, *Antički portret u Dalmaciji i Istri* (Katalozi:4), Zadar, 1990., 7, 27-28, kat. br. 15, 16, sl. 1-2; NENAD CAMBI, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991, 57-58, kat. br. 25, 26, sl. 25-28; MARIJA KOLEGA, Carski kipovi julijevsko-kladijevsko dinastije u Enoni, *Histria Antiqua*, 4 (1998.), 85-91, sl. 1-6; NENAD CAMBI, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split, 2000., 36-37, 114, 116, 118, 146-147, kat. br. 24, 25, T. 20, 21, 22, 23; NENAD CAMBI (bilj. 2), 125, sl. 176; NENAD CAMBI, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005., 30, 32, sl. 32; MARIJA KOLEGA, Problems in Dating Portraits from the Julio-Claudian Period in Liburnia, u: *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti. Datiranje spomenika i kriteriji za određivanje kronologije*, Pula, 23. – 28. V. 2011. (ur. Ida Koncani Uhač), Pula, 2014., 87-94.
- ⁸ HANS RUPPRECHT GOETTE, *Studien zu römischen Togadarstellungen*. (Beiträge zur Erchliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur;10), Mainz am Rhein, 1990., 120, br. 145, T. 8,3; DETLEV KREIKENBOM, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhunderts nach Christus (Jdl-EH)*, Berlin, 1992., 163-164, T. 3.15; DIETRICH BOSCHUNG, *Die Bildnisse des Augustus* (Das römische Herrscherbild 1.2.), Berlin, 1993., 76, 80, 193, br. 207, T. 140, 219.2; DIETRICH BOSCHUNG, Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht, *Journal of Roman Archaeology*, 6 (1993a.), 39-79; CHARLES BRIAN ROSE, *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period*, Cambridge, 1997., 135-136, kat. 65, T. 179, 180; DIETRICH BOSCHUNG, *Gens Augusta: Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudisch Kaiserhauses*. (Monumenta artis Romanae; 32), Mainz am Rhein, 2002., 61, br. 14.1; T. 44.2; ERIC R. VARNER, *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, (Monumenta Graeca et Romana, vol. X.), Leiden, 2004., 32, 36, 229, kat. 1.15, Sl. 20a-d.
- ⁹ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993.). Za Augusta, 193, kat. br. 207, T. 219,2 autor drži da se radi o palimpsest-statui prepravljenoj od Kaligulina kipa u Klaudijevo doba.
- ¹⁰ DIETRICH BOSCHUNG, *Die Bildnisse des Caligula* (Das römische Herrscherbild 1.4.), Berlin, 1989.
- ¹¹ DIETRICH BOSCHUNG (lit. u bilj. 8).
- ¹² Pored autora navedenih u bilj. 8, v. FLEMMING S. JOHANSEN, The Sculpted Portraits of Caligula, u: *Ancient Portraits in the J. Paul Getty Museum I, Occasional Papers on Antiquities*, 4 (1987.), 87-106; RALF VON DEN HOFF, Caligula. Zur visuellen Repräsentation eines römischen Kaisers, *Archäologischer Anzeiger*, 1 (2009.), 239-263.
- ¹³ Nenad Cambi višekratno donosi da nije riječ o palimpsest-skulpturi i da nije moguće uočiti preklešavanje koje navodi D. Boshung. Usp.: NENAD CAMBI (bilj. 7, 2000.), 36; NENAD CAMBI (bilj. 4, 2002.), 130, bilj. 546; NENAD CAMBI (bilj. 7, 2005.), 30, bilj. 92, 93.
- ¹⁴ Usp. OTTO BRENDEL, *Ikonographie des Kaisers Augustus*, Nürnberg, 1931., 20 i d.
- ¹⁵ Vidi KLAUS VIERNEISEL - PAUL ZANKER (Hrsg.), *Die Bildnisse des Augustus* (Ausstellungskat.), München, 1979., 1, 172, pril. 1 c-d, 2b.

- ¹⁶ ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 551-598.
- ¹⁷ ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 581, navodi da je poznato oko 60 primjera tipa Prima Porta, te u konačnoj sistematizaciji drži da bi taj broj mogao biti barem dvostruko veći. P. Zanker navodi oko 170 varijanata i replika, usp. KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I: Kaiser- und Prinzenbildnisse*, Mainz am Rhein, 1985., 3 i d. Kasnije D. Boschung donosi broj od ukupno 147 replika, v. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993.), 193 i d.
- ¹⁸ ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 581, bilj. 249.
- ¹⁹ ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 583, bilj. 260. Zanimljiva je njegova sistematizacija iz Tiberijeva doba koja uključuje isključivo kipove koji nemaju vijenac na glavi.
- ²⁰ ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 583-584, bilj. 261. Međutim, za tri primjera s *corona civica* ipak drži da su mogli biti izrađeni i u Tiberijeva doba, poput bista u Toulouseu i Münchenu, te glava u Barceloni. Među ostalih jedanaest, autor uključuje i portret kipa Augusta iz Nina.
- ²¹ ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 584.
- ²² ULRICH HAUSMANN (bilj. 6), 584.
- ²³ KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER (bilj. 17), 7-10, kat. br. 8, T. 9.10; kat. br. 9, T. 11; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993.), 29, 124 iznosi 29 replika tipa Forbes.
- ²⁴ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993a.), 41-42, sa skicama 1-3; PAUL ZANKER, *Studien zu den Augustus-Porträts I: Der Actium-Typus*, Göttingen, 1973., 20 i d., br. 8-10; 11.12, T. 18a.
- ²⁵ PAUL ZANKER (bilj. 24), 22 i d.; KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER (bilj. 17), 1-3, T. 1-3, sa varijantama. U popisu replika uvrštena je i glava Oktavijana s *capite velato* iz Osora. KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER, 1, Beilage 1 c-d.
- ²⁶ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 119, br. 42.1, T. 93.1.
- ²⁷ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 66, br. 18.1, T. 52.1.3.
- ²⁸ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 79, br. 21.9, T. 63.2.
- ²⁹ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 8-11, br.1.11, T.8.4; br. 1.23, T. 11.2.
- ³⁰ PAUL ZANKER (bilj. 24), 44 i d.; KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER (bilj. 17), 4.
- ³¹ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993a.), 42-43, skica 7. To je ujedno peti (i posljednji) tip u Boschungovoj sistematizaciji Augustovih portreta.
- ³² RICHARD TOBIN, The Canon of Polykleitos, *American Journal of Archaeology*, 79, 4, (1975.), 307-321, 307 i d., sl. 11,12.
- ³³ Iz poglavlja 79 vidljiv je odnos cara prema vanjskom (fizionomijskom) izgledu za koji nije osobito mario. (Suet., *Aug.*, 79: *Forma fuit eximia et per omnes aetatis gradus venustissima, quamquam et omnis lenocinii neglegens; in capite comendo tam incuriosus, ut raptim compluribus simul tonsoribus operam daret ac modo tonderet modo raderet barbam eoque ipso tempore aut legeret aliquid aut etiam scriberet. Vultu erat vel in sermone vel tacitus adeo tranquillo serenoque; ... Oculos habuit claros ac nitidos, quibus etiam existimari volebat inesse quiddam divini vigoris; ...capillum leviter inflexum et subflavum; supercilia coniuncta; mediocres aures; nasum et a summo eminentiorem et ab imo deductiorem; colorem inter aquilum candidumque.* Izvor: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Caligula*.html (preuzeto 2. 6. 2017.) „Ljepote je bio izvanredne i u svakoj dobi života veoma ugodne, premda nije mario ni za kakvo poljepšavanje; u češljanju kose bio je tako nemaran da se u brzini dao rediti od više brijanja, te je sad šišao sad brijao bradu, a u isto je vrijeme nešto čitao ili pače pisao. Lice mu je bilo, kad je govorio i kad je šutio, sasvim mirno i vedro. Oči su mu bile bistrice i sjajne, a želio je da se u njima nazire nešto božanske snage; kosa mu je bila lagano valovita i plavkasta, obrve srasle, uši srednje veličine, nos odozgo izbočen, a dolje uvučen, boja kože između crnkaste i bijele.” Prev. Stjepan Hosu, GAJ SVETONIJE TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb, 1978., 102-103.
- ³⁴ Tip je zastupljen posebno u sljedećim carskim skupinama kojoj pripada i ninski kip, v. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.): Leptis Magna, 8, br. 1.1; T. 2, 1.3; Minturno (*Colonia Minturnae*), 43, br. 5.1; T. 26.1.2; Veji (*Municipium Augustum Veiens*), 48-49, br.7.1; T. 33.1.3; br. 7.2; T. 35.1.2; Lavinium, 54, br. 10.1; T. 36.1; Centuripe (*Centuripae*), 57, br.12.1; T. 38.1; Nin (*Aenona*), 61, br. 14.1; T. 44.2; Korint (*Colonia Laus Iulia Corinthus*), 64, br. 17.1; T. 48.1; 50.1.3; Efezu, 66-67, br. 18.3; T. 52.4; Otricoli (*Otriculum*), 67, br. 19.1; T. 53.2; Mérida (*Colonia Augusta Emerita*), 79, br.21.1; T. 62, 1.3; Butrint, 82-83, br. 22.1; T. 67.1; Arles (*Colonia Iulia Paterna Arelate*), 84, br. 23.1; T. 68.1; Cerveteri (*Caere*), 85, br. 25.1; T. 70, 3.4; Segobriga, 89, br. 26.1; T. 74.1.2; Conimbriga, 125, br. 43.1; Chiragan, 128, br. 45.1; T.95.1; Arsinoë?, 131, br. 47.1; Palestrina (*Praeneste*), 133, br. 50.1; T. 96.3 i Vicenza, 143, br. 79.2.
- ³⁵ Suvremeni način češljanja posebno pokazuje 1. Tip sačuvan u replikama i brojnim varijantama, usp. K. FITTSCHEN - P. ZANKER (bilj. 17), 10-12, br. 10, T. 11-12.
- ³⁶ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993a.), 56-58, sa 6 skica. Autor donosi podjelu na šest tipova: 1) tip *Basel* (skica 30. La) kreiran oko 27. god. pr. Kr., poznat u šest replika; 2) tip *Kopenhagen 623* (ranije poznat kao *Adoptivni*), (skica 31. Lb) iz oko 11. god. pr. Kr., kao nova inačica prethodnoga tipa, poznat u 25 replika; 3) tip *Efez-München* (skica 32. Le) datiran nakon tipa *Basel*, ali s identičnim načinom češljanja i sedam replika; 4) tip *Berlin-Napulj-Sorrent* (skica 33 Ld.) iz oko 4. godine, a u upotrebi do 10./11. god., sačuvano oko osam replika; 5) tip *Chiaramonti* (skica 34 Le) kreiran u kasnoj Augustovoj epohi, a u upotrebi 14., u godini preuzimanja vlasti; poznato oko 20 replika; 6) tip *Kopenhagen 624* (skica 35 Lf) izrađen nakon 14. god., s oko 25 replika. Posljednjem tipu pripada njegov portret iz ninske skupine, v. NENAD CAMBI (bilj. 7, 2000.), 36-37, kat. br. 25, T. 22,23.
- ³⁷ JOHN POLLINI, A New Marble Head of Tiberius: Portrait typology and ideology, *Antike Kunst*, 48 (2005.), 55-72, 59, sl. 2, autor donosi shemu nove tipologije Tiberijevih portreta, koju dijeli u šest tipova s usporednim uvrštavanjem Boschungove sistematizacije.
- ³⁸ Usp. bilj. 20.
- ³⁹ ULRICH HAUSMANN (bilj. 20), 583-584. Ovoj skupini pripadaju: bista iz Saintesa, glava u Beču, dvije glave u Louvreu, glava u Firenci, u Mantovi, u Vicenzi, glava kipa iz Nina, glava iz Efeza, Leptis Magne i u Münchenu.

- ⁴⁰ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993.), bilj. 62, autor navodi korpus od 17 Augustovih prikaza s *corona civica*, od kojih po jedan pripada *Alcudia* i *Louvre MA 1280* tipu, a preostali tipu *Prima Porta*. Zanimljiva je činjenica koja proizlazi iz kronologije prema kojoj je šest portreta izrađeno za careva života, a ostali poslije njegove smrti. To je u suprotnosti s dosadašnjim stavovima autora koji drže da je Kaligula bio prvi car koji se prikazivao u Jupiterovoj ikonografiji za vrijeme života.
- ⁴¹ CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 74-75, zastupa takvo mišljenje. DIETRICH HERTEL, *Caligula-Bildnisse vom Typus Fasanerie in Spanien, Madrider Mitteilungen*, 23 (1982.), 258-295, 287-291, također isključuje mogućnost prikazivanja *princepsa* s vijencem na glavi ranije od Kaligulina doba. Autor ispravlja takvu mogućnost uvrštavanjem Augustova portreta s vijencem od hrastova lišća u Kapitolskom muzeju u Rimu u vrijeme njegove vladavine.
- ⁴² U 1. stoljeću neslužbenu osudu (*de facto damnatio memoriae*) doživjeli su carevi Kaligula i Neron, usp. Suet., *Claud.*, 11.3; *Nero*, 49.2, a službenu car Domicijan, Suet., *Dom.*, 23.1.
- ⁴³ Među brojnim autorima koji su istraživali i identificirali Kaliguline likovne prikaze usp. LAURA FABBRINI, *Caligola: Il ritratto dell' adolescenza e il ritratto della apoteosi, Römische Mitteilungen*, 73 /74 (1966./67.), 134-146; DIETRICH HERTEL (bilj. 41), 258-295; FLEMMING S. JOHANSEN (bilj. 12), 87-106; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993a.), 67-68; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 28-30, s citiranom starijom literaturom; RALF VON DEN HOFF (bilj. 12), 239-263.
- ⁴⁴ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 31-70.
- ⁴⁵ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 31 i d. Unutar postavljene tipologije i razrađene kronologije, u svakom od tipova autor uključuje portrete izrađene u velikim i manjim formatima, s brojnim replikama i varijantama. Analitičkim i nadasve minucioznim pristupom, uvrštavanjem u korpus emisije novaca sa njegovim likom ili uništenim nakon njegove smrti, omogućilo je sagledavanje izvornih likova u autentično rimskoj izvedbi.
- ⁴⁶ Kip u toga odjeći iz Gortine na Kreti 1967. god. objavila je L. Fabbrini i ponovo elaborirala portretne karakteristike unutar julijevsko-klaudijevske dinastije i stilsko-likovnu analizu odjeće. Usp. LAURA FABBRINI (bilj. 43) 140-144, T. 44; 45.1; 46.1; 47.1; 48.2.; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 35, skica 8, 52, 109, kat. br. 8, T. 8,1-3; 41,1-2. O kipu u toga odjeći usp. HANS RUPPRECHT GOETTE (bilj. 8), 119, br. 105, T. 7,6.
- ⁴⁷ Za kip u togi Richmondu (Virginia Art Museum) usp. FLEMMING S. JOHANSEN (bilj. 12), 96, Sl. 16a-c; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 29, 38, skica 11, 109-110, kat. br. 11, T. 11, 1-4; 42, 1-4; 43; HANS RUPPRECHT GOETTE (bilj. 8), 119, br. 106; RALF VON DEN HOFF (bilj. 12), 245, Sl. 5.
- ⁴⁸ JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI (bilj. 2), 67-69, kat. br. 18, sl. 8; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 35, 37 (skica 9), 109, kat. br. 9, T. 9,1-4; 46,1.
- ⁴⁹ LAURA FABBRINI (bilj. 43), 141-144, T. 45,2; 46,2; 47,2; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 29, 32, skica 1, 107, kat. br. 1, T. 1,1-4.
- ⁵⁰ ERIC R. VARNER (bilj. 8), 33, 225-226. Pored glave pronadena je i baza s ostacima stopala i *calcei senatorii* te dio toge. Možda je pripadao carskom kipu s *capite velato*, službenoj carskoj odjeći koja ga je prikazivala kao *pontifex maximus*. Na preoblikovanoj glavi uočavaju se ostaci originalno Kaligulina prvoga tipa.
- ⁵¹ Za Veleju usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 26, br. 2.9; T. 17,2; T. 18,4.
- ⁵² DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 48-49, skica 27, kat. 28, 114-115, T. 26,1-4; T. 45,4.
- ⁵³ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 51-53, kat. 33, 115-116, T. 29,3.
- ⁵⁴ Izvor: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Caligula*.html (preuzeto: 2. 6. 2017.)
- ⁵⁵ Prev. Stjepan Hosu, GAJ SVETONIJE TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb, 1978., 168-169.
- ⁵⁶ Svetonije donosi podatak da je car Kaligula dao nalog o dopremanju čuvenog Fidijina kipa Zeusa Olimpijskog te je naredio skidanje njegove glave i postavljanje svoje glave u tijelo kipa. V. Suet., *Cal.* 22.2. Poistovjećivanje s bogovima uključilo je i poseban hram za božanstva, kao i službu svećenika i žrtvovanje životinja. U hramu je bio i njegov kip izrađen od zlata u naravnoj veličini, kojemu su svaki dan oblačili odjeću koju je car toga dana nosio. Usp. Suet., *Cal.* 22.2 *Verum admonitus et principum et regum se excessisse fastigium, divinam ex eo maiestatem asserere sibi coepit; datoque negotio, ut simulacra numinum religione et arte praeclara, inter quae Olympii Iovis, apportarentur e Graecia, quibus capite dempto suum imponeret, partem Palatii ad Forum usque promovit, atque aede Castoris et Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens saepe inter fratres deos, medium adorandum se adeuntibus exhibebat; et quidam eum Latiarem iovem consalutarunt. 3 Templum etiam numini suo proprium et sacerdotes et excogitatissimas hostias instituit. In templo simulacrum stabat aureum iconicum amiciebaturque cotidie veste, quali ipse uteretur.*
Izvor http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Caligula*.html (preuzeto: 2. 6. 2017.)
„Ali kad su ga podsjetili da se on digao visoko iznad svih knezova i kraljeva, počeo je otada tražiti za sebe božanske počasti. Zato je izdao nalog da se kipovi bogova koji su bili na glasu kao svetinje ili umjetnine, među njima i Olimpijski Zeus, dopreme iz Grčke u Rim, da im poskida glave i na njih nasadi svoju. Jedno je krilo svoje palače proširio do Forumu te je pritom hram Kastora i Poluksa pretvorio u predvorje svoje palače; ondje je često puta znao stati u sredinu među božansku braću i dati da mu se klanjaju njegovi posjetitelji; i doista, neki su ga pozdravili kao Jupitera Lacijskoga. Uredio je i poseban hram za svoje božanstvo...; u hramu je stajao njegov kip od zlata u naravnoj veličini koji su svaki dan oblačili u isto odijelo kakvo je on taj dan nosio.” Prev. Stjepan Hosu, GAJ SVETONIJE TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb, 1978., 170.
- ⁵⁷ CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 75.
- ⁵⁸ Za carski ansambl kipova iz kazališta u Cerveteri (*Caere*) i kronološke faze proširivanja, usp. CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 83-86, kat. 5. Autor razlikuje tri faze iz julijevsko-klaudijevske dinastije: Kaligulinu, Kludijevu i Neronovu. Kolosalna Augustova glava tipa *Prima Porta* prerađena je od izvorno Kaliguline, usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 85, br. 25.1, T. 70,3.4. Posebnost u skupini dva su sjedeća kipa u Jupiterovoj ikonografiji: cara Tiberija (tip Chiaramonti),

- 85-86, T. 70,1;71,1 i onaj Klaudija (Haupttypus), 86, br. 25.3-25.4, T. 70, 2;71,2.3. Još jedna glava cara Klaudija s *corona civica* iz istog nalazišta danas se čuva u Ny Carlsberg Glyptothek, 87, br. 25.11, T. 71.4. U istoj gliptoteci nalaze se još dva portreta iz skupine: Oktavije minor (Tip Béziere-Kopenhagen 619), 87, br. 25.12, T. 73,3 i onaj kolosalni carice Livije (Tip Ceres), 87, br. 25.13, T. 73.4. Ovaj tip Livijine frizure potpuno se udaljuje od njezine tradicionalne frizure. Način češljanja reminiscencija je na idealne grčke božice, što je identično Augustovoj promjeni primijenjenoj u tipu Prima Porta. Usp. KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom III: Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse Frauenporträts*, Mainz am Rhein, 1983., 3-4, br. 3, T. 2.3 te ga svrstavaju u tip *Salus Augusta*. Na području provincije Dalmacije, iz Salone je idealizirana ženska glava koju N. Cambi povezuje uz caricu Liviju (tip Ceres ili Salus). Usp. NENAD CAMBI (bilj. 7, 2005.), 50-51, sl. 64, 65, bilj. 167.
- ⁵⁹ Bazilika u Otricoli (*Otriculum*): Kolosalna Klaudijeva glava u Vatikanu prerađena je od Kaligulina portreta, usp. CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 70, 97-98, kat. 25, T. 92; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 68, br. 19.4, T. 53.1; ERIC R. VARNER (bilj. 8), 27- 29, 233-234, br. 1.30, Sl. 9a-d.
- ⁶⁰ Kazalište u Vaison-la- Romaine (*Vasio-Vocontiorum*): CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 131-132, kat. 58, Sl. 170, sa starijom literaturom. Klaudijeva *corona civica* velika je u odnosu na glavu, što je posljedica preklešavanja i odstranjivanja pramenova kose s izvorno Kaligulinog portreta. ERIC R. VARNER (bilj. 8), 30, 234-235, br. 1.32.
- ⁶¹ Za Otricoli usp. CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), Augustov nagli kip, T. 88 i Klaudijev portret, T. 92. Za Nin, 135-136, kat. 65, T. 179; T. 180; ERIC R. VARNER (bilj. 8), 32-33, 36, 229, br. 1.15, Sl. 20a-d.; za Vaison-la Romaine, usp. CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 60).
- ⁶² Kao primjeri u skupinama iz Enone, usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 9), 76, 80, 193, br. 207, T. 140, 219.2; CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 135-136, kat. 65, T. 179; T. 180; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 61, br. 14.1, T. 44.2; ERIC R. VARNER (bilj. 8), 32, 36, 229, br. 1.15, Sl. 20a-d.
- ⁶³ Najpoznatije je nalazište Cerveteri, usp. lit. u bilj. 58.
- ⁶⁴ Bilj. 58,59,60.
- ⁶⁵ Iz Nina je epigrafički natpis (CIL 3, 2973) prema kojemu je gradsko vijeće svom prvom patronu P. Siliji Nerva posvetilo kip u vrijeme dok je bio prokonzul Ilirika i sjeverne Italije. P. Silije Nerva bio je patron i u hispanjskoj Kartagini (CIL 2, 3414), dok je M. Vipsanije Agripa obnašao dužnost *II vir quinq.* (CIL 2, 3417), o čemu svjedoče posvetni natpisi istaknutim rimskim dužnosnicima.
- ⁶⁶ O okolnostima Agripina boravka u Liburniji, kao i ulozi koju je imao u Oktavijanovim pohodima usp. SLOBODAN ČAČE, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 35 (1993.), 1-35, 32-34. Za glavu M. Vipsanije Agripe iz zbirke Danieli u Kopenhagenu smatra se da je iz Nina, usp. JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI (bilj. 2) 66-67, kat. br. 17, Sl. 7.
- ⁶⁷ U okolnostima prodaje zbirke Pellegrini Danieli tiskan je sumaran Katalog 1818.g., (*Catalogo degli oggetti principali contenuti nel Museo del sig. Giuseppe Pellegrini Danieli*), a popis je između ostalog sadržavao četiri muška kolosalna kipa i četiri ženska kipa s dimenzijama i neprihvatljivim atribucijama. Zanimljivo je da dimenzije muških carskih kipova približno odgovaraju onima koji su do danas sačuvani. Jedan ženski kip iz navedenog kataloga, može se prepoznati u akefalnom kipu koji se danas čuva u Ny Carlsberg Glyptothek u Kopenhagenu. Kip se nalazio i u katalogu JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI (bilj. 2), 56-58, kat. br. 6, sl. 2. Iako je njegovo ninsko porijeklo neosporno, nisam sklona prihvatiti ponovljenu atribuciju i povezivanje s božicom Junonom, usp. KORNELIJA A. GIUNIO, Junona, od Nina do Kopenhagena, *Diadora*, 14 (1992.), 53-58, 56. Naime, ženski carski kipovi vrlo se često prikazuju u božičinoj ikonografiji, kako to pokazuju brojni kipovi u rano carskim skupinama, pa se navedeni kip na temelju stilsko-likovne analize može povezati samo s nekom od carica ili princeza iz julijevsko-klaudijevske dinastije. Iz Nina je akefalni ženski kip u odjeći božice Izide, danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu, koji se u domaćoj literaturi povezuje uz navedenu carsku skupinu, usp. NENAD CAMBI (bilj. 7, 2005.), 32-33, sl. 38.
- ⁶⁸ Lit. u bilj. 8, 9 i 10.
- ⁶⁹ Poput ostalih careva iz julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije, pisani izvori donose potpuno drugačije opise, koji su u suprotnosti sa spomenicima koji su se sačuvali. Svetonijeva deskripcija Kaligulina lica i stature ne može se prepoznati ni u jednom njegovom izvornom kipu. Usp. Suet., *Cal.* 50, *I Statura fuit eminenti, colore expallido, corpore enormi, gracilitate maxima cervicis et crurum, oculis et temporibus concavis, fronte lata et torva, capillo raro et circa verticem nullo hirsutus cetera. Quare transeunte eo prospicere ex superiore parte aut omnino quacumque de causa capram nominare e criminisum et exitiale habebatur. Vultum vero natura horridum ac taetrum etiam ex industria efferebat componens ad speculum in omnem terrorem ac formidinem. 2 Valitudo ei neque corporis neque animi constitit.* Izvor: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Caligula*.html (preuzeto: 2. 6. 2017.) „Kaligula je bio visoka stasa, blijede boje lica, a tijelo mu je bilo krupno: vrat i noge isticahu se vitkoćom, oči i sljepoočice bijahu mu duboko upale, a čelo mu bijaše široko i namršteno; kosu je imao rijetku, a oko tjemena je bio ćelav, dok mu je ostalo tijelo bilo obraslo dlakama. Stoga se smatralo prestupkom koji zaslužuje smrtnu kaznu ako ga je tko dok je prolazio pogledao odozgo ili bilo iz kojeg razloga spomenuo kozu. Lice, koje mu je ionako bilo od prirode strašno i ružno, namjerice je nastojao učiniti još groznijim namještajući ga pred ogledalom da bi izazvao što veći strah i užas. Što se zdravlja tiče, nije bio zdrav ni tjelesno ni duševno.” Prev. S. Hosu, GAJ SVETONIJE TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb, 1978., 186.
- ⁷⁰ Ta je fizionomijska oznaka uočljiva između ostalih na portretima u Schloss Fasanerie, Jesi, Parizu ili u Zürichu. Usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), T. 5, 1-4; T. 7, 1-4; T. 13,1-4, T. 46,4; T. 25, 1-4, T. 46,2.
- ⁷¹ To obilježje pokazuju brojni portreti Augusta tipa Prima Porta. Usp. KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER (bilj. 17), 2-3, kat. br. 2, T. 3.4; 3-6, kat. br. 3, T. 4-6; 6, kat. br. 4, T. 7.
- ⁷² DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 32 i d., skica 3, kat. 3, T. 3,1-4.
- ⁷³ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 32 i d., skica 4, kat. 4, T. 4,1-4.

- ⁷⁴ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 36, kat. 7, T. 7, 1-4.
- ⁷⁵ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 35 i d., skica 8, kat. 8, T. 8, 1-3; 41,1-2.
- ⁷⁶ Usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 32 i d., skice 1-5, replika u Heraklionu, kat. 1, T. 1,1-4; kat. 2, Louvreu MA 1267 T. 2, 1-4; kat. 3, Genova-Pegli T. 3,1-4; kat. 4, Veneciji T. 4,1-4 i kat. 5, Schloss Fasanerie T. 5, 1-4.
- ⁷⁷ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 32 i d., skica 1, kat.1, T. 1,1-4.
- ⁷⁸ Usp. bilj. 75.
- ⁷⁹ Usp. bilj. 77.
- ⁸⁰ Usp. bilj. 73.
- ⁸¹ DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 38 i d., skica 13, kat. 13, T. 13, 1-4; 46,4.
- ⁸² DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 10), 35 i d., skica 9, kat. 9, T. 9,1-4; 46,1.
- ⁸³ Usp. bilj. 73, 80.
- ⁸⁴ ERIC R. VARNER (bilj. 8), na kameji u Kunsthistorisches Museum, 235, br. 1.33 sa lit., Sl. 8a-b.
- ⁸⁵ ERIC R. VARNER (bilj. 8), 233-234, br. 1.30, Sl. 9a-d., glava u Vatikanu, Sala Rotonda iz julijevsko-klaudijevske bazilike na nalazištu Otricoli (*Ocriculum*).
- ⁸⁶ ERIC R. VARNER (bilj. 8), 230-231, br. 1.20, Sl. 10 sa nalazišta Rusellae.
- ⁸⁷ D. Boschung izdvojio je grupu od šest Kaligulinih portreta prerađenih u Augusta, usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 1993a), 79-80. Kasnijim istraživanjima taj je broj uvećan na trinaest portreta, v. ERIC R. VARNER (bilj. 8), 30. Činjenica da je samo jedan portret u Frankfurtu preklešan u njegova prethodnika cara Tiberija, rezultat je nepopularnosti i omraženosti kod rimskoga naroda. O portretu iz Frankfurta, nekada u privatnoj kolekciji u Baselu, usp. ERIC R. VARNER (bilj. 8), 33.
- ⁸⁸ Skupina cara Klaudija najbrojnija je i ilustrira službeni odnos prema nepoćudnom prethodniku čiji se portretni prikazi odmah odstranjuju. Klesarske radionice u kratkom vremenu uspijevaju provesti postupak preoblikovanja u njegova nasljednika, čime provode i osiguravaju carsku i ideološku propagandu. Identičan način bit će primijenjen kod Nerona i Domicijana, dvojice kondemiranih careva u 1. stoljeću. O načinu preklešavanja Kaligulinih portreta u dva kategorizirana Klaudijeva tipa opširno v. ERIC R. VARNER (bilj. 8), 25-30, 229-235 gdje izdvaja ukupno njih 18, kat. br. 17. – kat. br. 34.
- ⁸⁹ Transformacija 1. ili glavnog Kaligulina tipa u onaj cara Augusta tipa Prima Porta evidentirana je na njih dvanaest, dok samo jedan pripada tipu Forbes, usp. ERIC R. VARNER (bilj. 8), 30-33, 225-229, kat. br. 1.4. – kat. br. 1.15.
- ⁹⁰ Kolosalna Augustova glava tipa Prima Porta iz skupine Cerveteri (*Caere*) u Vatikanu, Museo Gregoriano Profano, usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 85, br. 25,1, T. 70, 3-4. Julijevsko-klaudijevski ciklus postavljen u kazalištu u Caere uključivao je tri sjedeća carska kipa u Jupiterovoj ikonografiji: Augusta, Tiberija i Klaudija. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 85-89, br. 25.2, T. 70,1; 71,1; br. 25.3 - br. 25.4, T. 70,2; 71,2; 71,3.
- ⁹¹ Riječ je također o kolosalnoj glavi pronađenoj 1937. g. u blizini Marcelovog kazališta u Rimu. P. Zanker prvi iznosi tezu o Kaligulinoj preradi u Augustov tip Prima Porta, usp. KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER (bilj. 17), 3-6, br. 3, T. 4-6, s potpunom bibliografijom. Autor donosi listu prerađenih portreta Kaligula / August u Baselu, Malibu, Conimbrigi, Lisabonu, Cerveteri, Tomaru, Tunisu i Zürichu, 5, bilj. 5. Kasnije u svojoj studiji E. R. Varner kataloški obrađuje korpus od dvanaest sigurnih i potencijalnih prerada. Usp. ERIC R. VARNER (bilj. 8), 30-33, 225-229, br. 1.4. – 1.15.
- ⁹² Usp. DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 89, br. 26.1, T. 74,1.2.
- ⁹³ Karakteristike zajedničke prerade očituju se u zalisku ispred desnog uha, kao i u dijelu pramenova na stražnjoj strani. Usp. KLAUS FITTSCHEN – PAUL ZANKER (bilj. 17), T. 6; ERIC R. VARNER (bilj. 8), 31, 227-228, br. 1.11, Sl. 17a-b.
- ⁹⁴ Caru Klaudiju atribuiraju ga JULIUS BANKÓ – PIERO STICOTTI (bilj. 2), 55-56, kat. br. 3; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 61-62, br. 14.3, T. 44,1.; ili Juliju Cezaru, NENAD CAMBI (bilj. 7, 2005.), 30-33, bilj. 100, Sl. 34.
- ⁹⁵ Kao na brončanom kipu iz Herkulaneja, CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 91-92, kat. 15, T. 80.; DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 119, br. 42.1, T. 93,1.; Olimpije, CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 147-149, kat. 80, T. 190.
- ⁹⁶ Kip cara Tiberija iz skupine u Leptis Magni, CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 184-185, kat. 126, T. 233, s nalazišta Nemi DIETRICH BOSCHUNG (bilj. 8, 2002.), 108, br. 35.1, T. 82,1; Kip cara Kaligule / Augusta iz Nina; Kip cara Klaudija i Germanika iz Gabii, 45, br. 6.1, T. 28,1; 30,1,3; br. 6.2, Olimpiji, 147-149, kat. 80, T. 191.; Fanu, usp. ISTI, 136, br. 57,1.; akefalni kip iz Augusteja u Naroni, usp. EMILIO MARIN ET. AL., *The Rise and Fall of an Imperial Shrine: Roman sculpture from the Augusteum at Naron, Split*, 2004., 87-93.
- ⁹⁷ Usp. bilj. 96.
- ⁹⁸ Kip iz kazališta u Vaisonu, CHARLES BRIAN ROSE (bilj. 8), 131-132, kat. 58, T. 170; glava iz nalazišta Otricoli (*Ocriculum*) u Rimu (Vatikan), 97-98, kat. 25, T. 192.
- ⁹⁹ MARIJA KOLEGA, *Damnatio memoriae* u rimskoj portretnoj umjetnosti: Domicijan / Nerva u Ninu, *Diadora*, 14 (1992.), 59-82.

Summary

A Case of *damnatio memoriae* in Aenona: Caligula / Augustus

The phenomenon of re-carving Caligula's portraits as those of Augustus, the most popular personality of the Roman imperial era, was a result of Caligula's condemnation during the rule of his heir, Emperor Claudius. Numerous sculptures in Julian-Claudian groups vividly illustrate this extraordinary procedure (Cerveteri, Otricoli, Vaison-la-Romaine, Aenona). In the Roman province of Dalmatia, an example has been identified in the municipal centre of Aenona, whose community had sought very early to express their loyalty to the Roman administration by erecting and consecrating monumental official statues in the town centre. The earliest group of such statues included those of Publius Silius Nerva, the first patron of Aenona's municipality, and Marcus Vipsanius Agrippa, Octavian's right hand and military leader who had spent some time in Liburnia. The second official group included members of the Julian-Claudian dynasty, of which four colossal statues are still extant. Identification of two headless imperial statues is still a matter of debate, especially since the female imperial statues from the same group were lost without a trace long ago.

Identification and attribution of the monumental statue as a portrait of Emperor Augustus is primarily based on analogies and comparisons with other depictions in marble, bronze, and intaglio. His expressive personality, easily recognizable bodily and facial features, and particularly the characteristic arrangement of hair locks on his forehead undoubtedly classify the statue as part of the most monumental collection of Augustus' depictions of the Prima Porta type. The hypothesis of his transformation from a statue of Caligula, nowadays endorsed by a number of international scholars, refers to

the re-carving of the original portrait. It was performed by a skilful carver-portraitist, which is evident in the highly convincing physiognomic transformation as well as the fact that he preserved the stylistic-visual concept in the hairstyle. Caligula's physiognomy and individual features were retained in his youthful figure, an elongated triangular face, high hairline, and curved eyebrows. The carver's masterful intervention made it possible to transform Emperor Caligula into the easily recognizable figure of Augustus by introducing only minor changes. But although interventions were kept at the minimum and are sometimes inconspicuous, the one in the hairstyle is the most radical and most convincing, eventually revealing that the Aenona statue was subjected to the *memoria damnata*. The carver-portraitist was so focused on the cluster of hair locks combed along the axis of the nose root and the eyes, as this section is highly exposed to the observer's gaze, that the re-carved face and head were eventually reduced in size and appear too small with regard to the body. In the overall visual presentation of the statue, the *corona civica* seems disproportional and raised, as if "floating" above the statue's head. This is a consequence of the carver's interventions and is documented in several re-carved portraits with a *corona civica* on their heads, such as those of Emperor Claudius in Vienna, Rome, and Grosseto.

Under the Flavian dynasty (69-96), the imperial group in Aenona was enlarged and complemented with a statue of Domitian, another emperor that fell out of mercy after his murder in 96. The community of Aenona again intervened, removing his statue and re-carving the portrait as his successor, Emperor Nerva.